

ՀԱՅԻ ԽՏԱՏԻՊԻ ՄԻՔԱՆԻ ԴՐՍԵԻՈՐՈՒՄՆԵՐ
ԴԵՐԵՆԻԿ ԴԵՄԻՐՃԵԱՆԻ «ՀԱՅԸ»
ԽՈՂԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԽՈՐԱՊԱՍԿԵՐԻՆ

ԿԱՐԻՆԷ ՌԱՖԱԵԼԵԱՆ
karine.rafaelyan@mail.ru

Դերենիկ Դեմիրճեանի Հայր» խոհագրութիւնն առաջին անգամ տպագրուել է *Հայաստանի Անկախութեան Փոխառութիւն* միօրեայ թերթում (Թիֆլիս, 1920, Օգոստոսի 2): Երկրորդ անգամ տպագրուել է Դեմիրճեանի *Երկերի ժողովածուում* (Դերենիկ Դեմիրճեան, *Երկերի ժողովածու 14 Հատորով, Հատոր 14*, Երեւան, Հայկական ՄՍՀ ԳԱ Հրատ., 1987, էջ 461-463, ծանօթագրութիւններ՝ էջ 633)՝ բաւական լուրջ աղճատումներով:

Մօտ երկու տասնամեակ առաջ Դեմիրճեանի տուն-թանգարանում յայտնուեց թիֆլիսեան թերթի պատճենուած էջը՝ Հայր»ի անխաթար բնագրով¹: Այդուհետ տուն-թանգարանի աշխատակիցները հետամուտ եղան հենց այդ տարբերակը հանրութեանը ծանօթացնելու. կազմակերպուեցին թեմատիկ քննարկումներ տարբեր լսարանների համար, խոհագրութիւնը ներկայացուեց մտաւորականների, ուսանողների դատին, բնագիրը տրամադրուեց արուեստաբան, գրող Ռուբէն Անգալադեանին՝ սեփական վերլուծութիւն-խոհագրութիւնը շարադրելու նպատակով², գերմանացի մասնագէտ Եորգան Գիսփերթին այն գերմաներէն թարգմանելու եւ հրատարակելու նպատակով³: Նշենք, որ Հայր» խոհագրութիւնը թարգմանուած է նաեւ ռուսերէն⁴, հունգարերէն⁵, սակայն վերջին թարգմանութիւններում, ի տարբերութիւն գերմաներէնի, օգտագործուել է գրողի ակադեմիական հատորում տպագրուած ոչ-լիարժէք տարբերակը: Բարեբախտաբար, Դեմիրճեանի ծննդեան 135ամեակի առթիւ Լեւոն Խեչոյեանի կազմած եւ հրատարակած *Ընտրանիում*⁶ գետեղուած է Հայր» խոհագրութեան ամբողջական տարբերակը, որը լաւագոյն ճանապարհին է հասարակութեանն այս երկը լիարժէք տեսքով հասանելի դարձնելու համար: Ի դէպ, իր հրատարակած հատորի ներածականում Խեչոյեանը վերլուծել է Դեմիրճեանի ստեղծագործութիւնը՝ դիտարկելով այն գրողի ապրած ժամանակի աշխարհաքաղաքական, բարոյահոգեբանական իրողութիւնների հոլովոյթում: Դեմիրճեան գրողին տրուած ընդհանրական գնահատականի մէջ որոշակիանում է Հայր» խոհագրութեան հեղինակի գնահատականը: Խեչոյեանի բնագրում մասնաւորապէս կարդում ենք. մենակեաց էր, բայց որոնողի հոգով, տեսանողի աչքով: Ոչ ցարիզմի փոշի դառնալը, ոչ էլ յեղափոխութիւնը

միանգամից չընկալեց: Կասկածոտ, կասկածամիտ էր, սպասում, ճշտում էր իրադարձությունները: Միտքը զննող էր, բնաւորութիւնը՝ հեռու քաշուած, համարեա յոռետես: Խորաթափանց էր, պատմական ժամանակաշրջանների լարրինթոսներում կոահումների ետեւից գնացող եւ վերլուծական եզակի կարողութիւններով:

Նրան գուցէ եւ կարելի է համեմատել միայն Չարենցի հետ, որի իմացութիւնն ուղղակի դարերի թնջուկն էր մաղում՝ փնտռելով ազգի զօրութեան կենսական կորիզը»⁷:

Մեր այս ուսումնասիրութեան նպատակն է վերլուծել հայի *գեւօտիպի* դեմիրճեանական ընկալումն ու գեղարուեստական մատուցումը, ինչպէս եւ դրա խորապատկերում անդրադառնալը այլ հայ հեղինակների կողմից տարբեր ժամանակներում եւ աշխարհագրական, ընկերա-հոգեբանական տարբեր միջավայրերում հայ ազգային տեսակին տրուած գրական-գեղարուեստական, խոհափիլիսոփայական գնահատականներին: Անշուշտ, մէկ յօդուածի շրջանակներում անհնար է անդրադառնալ բոլոր հեղինակներին եւ հայի տեսակը բնորոշող բոլոր տեսակէտերին, սակայն մենք փորձել ենք քննութեան առնել մեր կարծիքով դրանցից առաւել ուշագրաւները, հայի կերպարի վերաբերեալ իրենց դիտարկումների մէջ առաւել դիպուկ եւ ընդհանրական գնահատական պարունակող գրական, հրապարակախօսական նիւթերը:

Դեմիրճեանն իր խոհագրութիւնը սկսում է հարցով. *Մրդեօք մի բան հասկանո՞ւմ էք հայից...*⁸: Ընթերցողը քաջատեղեակ իր դասականի խորագիտութեանը, ակնկալում է հենց իրենից լսել բարձրացուած հարցի պատասխանը: Բայց տալի՞ս է արդեօք Դեմիրճեանն այդ պատասխանը: Թուում է՝ ոչ: Եւ այնուամենայնիւ, հետաքրքրասիրութեան սերմն արդէն նետուած է մէկ հակիրճ հարցի միջոցով, եւ ընթերցողը տրուում է շարադրանքի ընթացքին: Դեմիրճեանը խորացնում է թնջուկը. հայը չի բացայայտում իր նկարագիրը, արտաքուստ երեւան չի հանում իր ինքնութիւնը, իր ցեղային բնութագիրը, թոյլ չի տալիս, որ հեշտութեամբ իրեն ճանաչեն, գաղտնագերծեն: Ինչո՞ւ: Որովհետեւ հենց ինքն էլ իրեն ճանաչելու, ըմբռնելու պահանջն ունի, սակայն հենց իր համար իսկ անհնարին է բաւարարել այդ պահանջը: Հայը» խոհագրութեան մէջ արծարծուած ընդհանրական որակների մի նեղ երակ դասականը երեւան է հանում իր մէկ այլ երկում՝ 1926ին գրուած Հայը Ամենաքնքուշը» երգիծական մանրապատումում: Կարծում ենք, որ Դեմիրճեանը, ոչ առանց հիմքի, խորհրդային կարգերի հաստատումից յետոյ ունեցել է այն մտավախութիւնը, որ իր 1920ին գրուած խոհագրութիւնը չի հասնի խորհրդահայ ընթերցողին կամ կը հասնի ոչ այն տեսքով, որով գրել է ինքը:

Եւ Դեմիրճեանը չէր սխալւում: Նրա խոհագրութիւնը միայն տասնամեակներ անց պիտի հասներ խորհրդահայ ընթերցողին՝ զգալի

աղաւաղումներով: Հակառակ սրան՝ սփիւռքահայութիւնն ունէր բարեբախտութիւնը իր տարագրութեան օրրաններում աւելի վաղ ձեռքն առնել դասականի երկը եւ անգամ ազդուել նրանից՝ հայի նկարագրի վերաբերեալ սեփական յղացումներում⁹: Խօսքը մասնաւորապէս Նշան Պէշիկթաշլեանի Հայր» երգիծապատումին է վերաբերում, որում հայի տեսակին տրուած բնութագիրը չափազանց մեծ աղերսներ ունի դեմիրճեանական բնութագրումների հետ:

Եւ ուրեմն, Հայր» խոհագրութեան տպագրութիւնից վեց տարի անց Դեմիրճեանը նորովի, առաւել անվտանգ» երանգով ներկայացնում է իր ազգի տեսակը՝ Հայր Ամենաքնքուշը» պատումում: Ի՞նչ է ասում այն հայի տեսակի, հայի էթնօնկարագրի մասին: Նոյնպիսի հակասական գնահատում, որ բնորոշ է Հայր» խոհագրութեան տրամադրութիւններին: Դեմիրճեանը վերլուծում է հայի համար յաճախ գործածական հայ չէ ս» հարցադրումը: Մի դէպքում այն հայի հանդէպ սիրոյ, ջերմութեան, վստահութեան դրոշմն է կրում. *Բայց հետաքրքիր է, թէ հայ ասելով ի՞նչ է հասկանում հայր:*

Ի՞նչ կարծիք ունի հայի մասին:

Գուցէ իր երեսակայութեան մէջ հային ներկայացնում է ամենադաժան գծով մի մա՞րդ, համարում է աշխարհիս ամենավատ, ամենագծուծ, ամենանազուրթ արարա՞ծը, ամենաստուկայի կարծի՞քը հայի մասին:

Ո՛չ, ամենաքնքուշ կարծիքն ունի հայը հայի մասին:

Եւ դա է, որ նրան ամէն առիթի վիրաւորում է մինչեւ հոգու խորքը:

Երբ մի հայ տեսնում է, որ դիմացի հայն իր խօսքը չի հասկանում՝ իբրեւ վերջին արգումէնտ, գոռում է նրան երեսնիվայր.

- So, հայ չէ ս: Չէ՞ ս հասկանում»¹⁰:

Բայց միեւնոյն ժամանակ հայի համար հայ լինելու ենթախորքը փոխում է՝ կախուած հանգամանքներից: Դեմիրճեանը նոյն մանրապատումում գրում է. ...*հայը սաստիկ վիրաւորուած բողոքում է եւ գանգատում միւս հայերի մօտ՝ ասելով.*

- Բհարկէ, անաստուածութիւն կ'անի, մարդու տուն կը քանդէ, հայ չէ՞...

Սա էլ ասում է ամենասաստիկ վիրաւորուած հայը միւս հային, մինչեւ հոգու խորքը վիրաւորելու համար»¹¹:

Բայց ինչպէս Հայր» խոհագրութեան մէջ է հեղինակը հասկանում, սիրում հակասական, գովելի ու մերժելի յատկանիշների տէր իր հայրենակիցներին, այնպէս էլ այս երկում է բանաձեւում իր սերը՝ ի հեճուկս այդ սիրոյ հիմքերի խաթարումին պատճառ հանդիսացող դրսեւորումների. ...*ամենաքնքուշ բանը հայի համար աշխարհիս երեսին հայն է»¹²:*

Պեշիկթաշլեանը հայի երկուութեան այլ բանաձև է առաջարկում, նրա կարծիքը հետեւեալն է. *Աստուած Հայր հրեշտակ է ստեղծած. վերջը զղջացած է ու սատանայի է վերածած: Յետոյ ջնջած է անոր սատանայութիւնն ալ: Հայր, սակայն, երկու էակներէն մէյ-մէկ բան պահած է իր մէջ»*¹³:

Վերադառնանք Դեմիրճեանի Հայր»ին ու թերթէնք հայի ազգային դիմապատկերի դեմիրճեանական միւս շերտերը: Խաբուսիկ, տարօրինակ, հանելուկային տեսակ է հայը: Պեշիկթաշլեանն այդ տեսակը հասկանալու համար փորձում է առաջարկել իւրօրինակ բանալիներ»:*Դժուար է հայը ճանչնալ իր ներսէն»*¹⁴,- Դեմիրճեանի նման զգուշացնում է նա ու թուարկում հային գաղտնազերծելու հնարաւոր տարբերակները, որոնք բազում են, բայց բոլորն էլ անստոյգ, խաբուսիկ: Հայր, ըստ Պեշիկթաշլեանի, թիւ է, խօսք է, ոտանաւոր է, հանելուկ է, առեղծուած է, աշխատանք է, նիւթ է, ոգի է,- *գործի մարդ է անձնական ձեռնարկի մէջ ու խօսքի մարդ՝ հանրային ձեռնարկի մէջ»*¹⁵: Իր թուարկած որակները սպառիչ չեն թուում հենց իրեն՝ հեղինակին, ու նա եզրակացնում է. *Աստուած Հայր երկիր դրկած է իբրեւ ֆենոմէն: Հայր մարդ չկրցաւ ըլլալ աշխարհի մէջ»*¹⁶: Եւ սրանից Պեշիկթաշլեանը բխեցնում է հայի պատմական ճակատագրի ողբերգականութեան իր մեկնաբանութիւնը. *Արեւուն տակ ան անմեղ եղաւ Հրեշտակի մը պէս ու այս պատճառով է, որ հող չունեցաւ երկրի վրայ: Հրեշտակները տեղ չունին աշխարհի մէջ: Եղաւ նաեւ սատանայի մը չափ խելացի, բայց հակառակ իր խելքին, սատանայի մը պէս ալ մնաց միշտ դժոխքի մէջ»*¹⁷:

Ըստ Դեմիրճեանի՝ հայն ամենատառապածն է աշխարհում: *Հայր ոգու ժողովուրդ է, իսկ ոգուն ներյատուկ է տառապանքը: Բոցից, երկունքից, ցաւից ծնաւ իր Վահագնը – ահա՛ հայու կենսազգացողութիւնը, նրա աշխարհիւրացումը: Նրա համար չէ լոկ կեցութեան ուրախութիւնը: Հայու համար աշխարհի հետ հաշտ եւ ուրախ լինելու համար բաւական չէ կուշտ լինելը»*¹⁸,- կարդում ենք զօրավար Գարեգին Նժդեհի *Բանտային Գրառումներում*:

Հայն աշխարհիս երեսին գոյութիւն ունեցող ամենահին ցեղատեսակն է: Այսպէս է բնութագրում հայերին Դեմիրճեանը, իսկ Նժդեհը մեկնաբանում է աշխարհի այդ ամենահին ցեղատեսակի վերաբերմունքն այդ նոյն աշխարհի նկատմամբ, եթէ կ'ուզէք՝ պատասխանատուութեան զգացումն այն ամէնի հանդէպ, որ կատարում է աշխարհում. *Հայր հաւասարապէս տառապում է ինչպէս իր գոյութեան ծանրաձանր պայքարի առթած ցաւից, այնպէս էլ՝ աշխարհի եւ մարդկային ազգի անկատարելութեան գիտակցութիւնից:*

*Նրա համար աշխարհը դեռ այն չէ, ինչպիսին կարող է լինել, եւ պէ՛տք է որ լինի»*¹⁹:

Բնահանուելու, բնաջնջուելու հազարամեակների իրողութեանը հակընդդէմ՝ հայն ամենայամառն է իր հայրենի եզերքի հանդէպ ունեցած կապուածութեամբ. սա Դեմիքճեանի տեսակետն է: Այս հարցում Դեմիքճեանի համախոհն է ժամանակի թելադրանքով գրիչը զենքով փոխարինած մէկ այլ գրող՝ վաղամեծիկ Վազգէն Սարգսեանը, որ զարմանալի զուգադիպութեամբ իր խոհերը հայի ու հայ հողի վերաբերեալ շարադրել է՝ իբրեւ ուսումնասիրութեան յենք ունենալով Դեմիքճեանի բնօրրանը Ջաւախք աշխարհը: Նրա *Քարի Մէջ Արուն Կայ»* ակնարկում կարդում ենք. *Այս հողի վրայ կը բնաւորուէր ճարահատ, բայց զարմանալի պի՛նդ ու աշխատասէր մի ժողովուրդ: Այս հողն, այո, մարդու չնման-մարդու չհաւան կնկայ նման ուզուորին չէր տրուի: Մա բազմակողմանիօրէն ու հանգամանալի մի լա՛ւ պիտի մշակուէր: Աշխարհն էլ առա՛տ, ընտրութեան հնարաւորութիւնը մե՛ծ, ո՛վ զլուխ կը դնէր էդ սեւ տրճէի հետ: Ջարմանալի պի՛նդ ու համբերատար տղամարդկանց ցեղ էր պէտք, որ սեփական ճակատագրի հետ քեալլա տալով էդ սեւ տրճէից բազմաբեղուն ծննդկան շինէր եւ, որ իրենց նման պի՛նդ ու հաստատուն սերունդներ տային աշխարհին. մենք՝ մենք ենք, խօսէք, տեսնենք՝ դո՛ւք ուվքեր էք»²⁰:*

Եւ մի՞թէ սա նորութիւն է հայի ազգային նկարագրում, մի՞թէ Դեմիքճեանի ու Սարգսեանի պատկերած հայը նոյն Հայկը չէ, որ պատմահայր Խորենացու վկայութեամբ ցուրտ սառնամանիքների մէջ բնակուեց ու կենաց-մահու պայքարով մերժեց բարեբեր հողերում իբրեւ հպատակ ապրելու Բէլի շողոքորթ առաջարկը: Այս բնութագրի արձագանգները Հայկի եւ Բէլի աւանդապատումից հազարամեակներ, Դեմիքճեանի խոհագրութիւնից տասնամեակներ ու Սարգսեանի խոհապատումից մի քանի տարի անց որսում ենք Ադասի Այվազեանի Հայ Հայր» պատմուածքում, ուր Հայկին մարմնաւորող գրական կերպարը տարագիր ու հայրենաբաղձ հայն է, Բէլին մարմնաւորողը՝ պետանվտանգութեան խորհրդային գործակալը. *Ու Հայ հայր, թողնելով իր բարեկարմար արեւմտեան կեցոյթը, վերադառնալով տուն, նստեց նրա համար տրամադրած յատուկ մեքենան, նրա կողքին՝ ներքին գործերի աշխատակիցը, ու մի ամբողջ գիշեր շրջում էր Երեւանի փողոցներով, հոտոտում նրա տամկութիւնն ու բորբոսը, մտովի փաղաքշում նրա ցեխածեփ պատերը... Ու շների զաւառական հաչոցները նրա լսողութեանն էին հասնում որպէս ցեղի կարօտի գերակայ երաժշտութիւն: Ու արցունքակալուեցին նոյնիսկ իր կողքին նստած հայ աշխատակցի աչքերը հայրենիքի այն մեծ իմաստից, որ դնում էր Հայ հայր իր գոյութեան մէջ: Միայն մէկ գիշեր, ու միւս օրը, ինչպէս եւ պայմանաւորուած էր, նրան արտրեցին Միբիր, որտեղ եւ վերջ դրուեց նրա մարմնական ներկայութեանը այս աշխարհում»²¹:*

*Որքա՛ն անյոյս է թոււմ իր ապագան, բայց եւ որքա՛ն յուսացող է նա: Ասենք՝ իր կեանքում երկու բան բնաւ չտեսաւ. մէկ՝ բախտ, մէկ էլ՝ յուսահատութիւն»²², - գրում է Դեմիքճեանը: Եւ այստեղ կրկին խաչում են հայաբանութեամբ զբաղուած գրողների հայեացքներն ու ասելիքը: Պեշիկթաշլեանը գրում է, թէ հայը ...երբեք չէ ներկայացուած Տիար Յուսահատութեան եւ ոչ մէկ ծանօթութիւն ունի անոր հետ»²³: Այվազեանը թուարկում է հայի արտաքին տեսքի, խառնուածքի, վարքի դրսեւորումների հնարաւոր տարատեսակները, ու համեմատութեան եզրեր չունեցող այս գնահատականների խորքից դուրս բերում հայի ընդհանրական տիպը. *Բայց կայ մէկը եւս, որ իմ մէջ մի միսխացող գուարթակերպ տխրութիւն է առաջացնում: Դա Հայ հայն է: Նա երբեք չի մտածում, թէ ինքն ինչ է, այնպէս, ինչպէս երբեք մարդ չի խորհում, որ ինքը երկու ոտք ունի, երկու ձեռք, մի քիթ եւ մի բերան... Երբեմն ինձ թոււմ է, որ նա հենց այդպէս՝ առանց վերլուծելու, առանց գնորոշելու, գիտէ մի բան, որ իմ մանրահետող խելքով չեմ կարողանում ըմբռնել, իմանալ կեանքիս երկար տարիների ներչարչարելի վերլուծումներից յետոյ:**

Հայ հայը երբեք չի վիատոււմ. ամէն ինչ նրա շուրջն է, ամէն ինչ իրենն է, եւ ինքը ոչինչ չունի»²⁴:

Այդ անընկճելի Հայ հայը ապահովագրուած է մահացումից, նրա՝ Դեմիքճեանի գնահատմամբ ինքնախորտակում յիշեցնող ջանքը, մէջքը ձկել-կոտրելու աստիճան ինքնախոշտանգուելու բնագող (թէ՞ գիտակցական մղումը) չեն ենթադրում հայի վախճանը: Պեշիկթաշլեանն ունի իր բացատրութիւնը. *Հայը ինչով ալ զբաղի, կ'ընէ՛ նաեւ դագաղագործութիւն: Ան ամէն օր կը շինէ քանի մը դագաղ, բան մը թաղելով իրմէ: Բարեբախտաբար անսպառ է իր կենդանութիւնը»²⁵:*

Իր վիճակի ողբերգականութեանը տրուելու, իր անօրինակ դժբախտութիւններին կուլ գնալու հեռանկարից ապահովագրուած է հայը. *Իր էութեան բերումով հայն իր գոյութեանը հաղորդում է որոշ սրբազնութիւն եւ նպատակ՝ ձգտելով իմաստաւորել եւ կատարելագործել այն»²⁶, - գրում է Նժդեհը:*

Հայի տեսակը մերժում է սուգ եւ ողբասացութիւն. ...եթէ մենք բոլորս մեկնենք, ցրուենք աշխարհի հեշտակեցութեան վայրերը՝ Սան Ֆրանցիսկօ, Նիւ Ջրրսի, Նէապոլ, Քերէկ... Հայ հայը կը մնայ մէնակ: Ու նա չի նկատի, որ մէնակ է, ու նրա դէմքին, ի գարմանս իմ՝ հոգի տնտղողի ջանքերի, ժպիտ կը լինի, ոչ թէ կեղծ կենսահաստատման, ի հեճուկս, ոչ թէ միտումնաւոր, այլ նախեղակ ժպիտ, Հայ հայի աներկբայութեան ժպիտ, որի նպատակն ու իմաստը այնքան էլ հեշտ չէ վերծանել: Ի՞նչ գիտէ նա՝ Հայ հայը: Երեւի ինչ-որ բան գիտէ... Թէեւ նրա մէնակութիւնը հիմիկուանից ուզում եմ ողբալ, բայց ես համոզուած եմ, որ արժէ միայն նրա կողքին մի քանի ժամ մնայ, ու իմ ողբը յօդս կը ցնդի՝

*անբնական ու անխոհեմ դառնալով»²⁷: Մա էլ Այվազեանի համոզմունքն է: Այս հայն է դեգերում Ռոստովի գարեջրատներից մեկում ու յայտնում Ուիլիլմ Սարոյեանի գրողական տեսադաշտում: Այս հայի կերպարով ենք ոգեշնչում, երբ Սարոյեանի գրով հաւաստիանում ենք նրա վերապրումի անխուսափելի փաստին. *Կ'ուզենայի աշխարհիս երեսին տեսնել այն ուժը, որ խաթարել կարենար այս ցեղը, կոտակ ու հպարտ մարդկանց այս ցեղը, որի պատմութիւնը պատմուած, բոլոր կոհները մղուած ու տանուլ են տրուած, որի շինութիւնները խորտակուած, գրքերը չընթերցուած ու երգերը լռած են:**

Փորձէք կործանել այս ցեղը, ասացէք՝ դարձեալ 1915 է, ու աշխարհի աչքը պատերազմի ծիւղ բռնուած: Կործանեցէք Հայաստանը, տեսէք՝ կը կարողանա ք: Իրենց տներից քշեցէք անապատ, մի՛ մոռացէք ձեռքներից խլել ճամփի հացն ու ջրի վերջին ումպը, կրակի տուէք իրենց ու իրենց Աստծու տները: Տեսէք՝ նրանք դարձեալ պիտի չապրեն ն: Տեսէք՝ ցեղը դարձեալ պիտի չյառնի՞, երբ նրանցից երկուսը քսան տարի յետոյ հանդիպեն ու ծիծաղեն իրենց մայրենի լեզուով:

Ջանացէք, տեսէք՝ կարողանա ք՝ պիտի, շունշանորդիներ, նրանց արգելել, որ չծաղրեն ձեր մեծ-մեծ գաղափարները, որ աշխարհում երկու հայ չխօսեն իրար հետ, փորձէք ջնջել նրանց»²⁸:

Պէշիկթաշլեանի մօտ հայի անկոտորում կամքի ու անհատնում գոյութեան վերաբերեալ խորհրդածումն այսպիսին է. *Ան արիւնաքամ, իր Գողգոթային կատարէն, ներողութեամբ, բարեսիրտ հեզնութեամբ եւ աստուածային քաղցր ակնարկով կը նայի վար՝ զօրաւորներու խաժամուժերուն, որոնք կը համարձակին դեռ աղմկել Ազատութեան, Արդարութեան, Եղբայրութեան եւ փոքր ազգերու պաշտպանութեան անունով»²⁹:*

Դեմիրճեանն իր խոհազրութեան մէջ սահմանում է հայի չափը. *Իր չափը չափազանցն է, զարմանալի հաւասարակշռութիւն, որ ծայրայեղութեան մէջ է»³⁰: Նժդեհը եւս ձեւակերպում է հայի այս յատկանիշը. *Գերազանցն իր տեսակի մէջ - ահա՛ ճշմարիտ հայն իբրեւ ոգի եւ կերպար»³¹:**

Դեմիրճեանի նկարագրած հայը նաեւ չարչի է, գծուծ, անկուշտ, հեռու բարձր արժէքների գիտակցումից: *Ինչ որ իրն է ու անմիջապէս դրամի չի վերածուի՝ չի գնահատեր: Օրինակ՝ իր տաղանդաւորները»³²,*- սա էլ Պէշիկթաշլեանի տեսակէտն է: Բայց այս ամենը երեւոյթ է, սրա տակ այլ բովանդակութիւն կայ: *Ձեռք էին առնում, ծաղրում էին Հայ հային, իսկ նա գոհ խնդմնդում էր քթի տակ: Նրա քթի տակ շատ աւելի իմաստութիւն կար, քան ոմանց գլխի մէջ: Ու այդպէս քթի տակ, անաղմուկ նա կուտակում էր հարստութիւնը՝ Հայաստանի շնորհքը»³³,*- այսպէս է կարծում Այվազեանը: Տեսնենք, թէ որն է հայի ամենաբնորոշ գիծը՝ Նժդեհի կարծիքով. *Ո՞րն է հայկական նկարագրի հիմնական գիծը:*

- *Լրջութի՛ւնը, հայու մտաւոր եւ բարոյական լրջութիւնը, որն ամէն բանից առաջ ծանրախոհութիւն է ենթադրում»³⁴:*

Այվազեանի ակնարկած Հայաստանի շնորհքը» մշտապէս ցրուած է աշխարհի տարբեր ծագերում, ու հայը նախանձախնդիր է դրանք հաւաքելու, ամբարելու, դրանց վրայ գուրգուրալու հարցում: Բայց անօրինակ իր տքնանքով կուտակած բարիքը շոայլելում եւս եզակի է հայը, եւ հոգ չէ, որ կարող է մնալ չհասկացուած. *Ղարասկզբին, երբ Հայ հայը Փարիզ ընկաւ աշխարհ տեսնելու, եւ գրպանում դրամ ունէր, փնտռեց ու գտաւ չքաւոր գրող Շիրվանզադէին ու ամէն օր նրան կերակրում էր Փարիզի ճաշարաններում ու բիստրօներում՝ երբեմն-երբեմն արժանանալով մտաւորականի ուրախ ու նենգամիտ ծաղրին»³⁵,*- Այվազեանն է փաստագրում:

Աշխատանքն իր համար կենսաձեւ դարձրած հայը հիացնում է օտարին իր տեսակով. *Հայուն կամքը կարծր է, քարէն ալ կարծր է: Հայուն կամքը պողպատի պէս է. կը պայքարի, տաք պահելով սիրտը: Քարը հպատակեցաւ Հայուն»³⁶,*- կարդում ենք Պէշիկթաշլեանի Հրաշագործ Հայը» պատմուածքում: Հրաշագործ հայը ոչ թէ թշնամանքի, այլ ակնածանքի է հանդիպում իր պապենական հողում բնաւորուած թուրք գիւղացիների կողմից. *Հայը մեկնեցաւ, օրհնութիւնը հատաւ...»³⁷,*- խոստովանում են թուրք գիւղացիները իր ծննդավայր՝ Տաղաւար գիւղ այցելած Յարութիւն հրաշագործ հային: Իսկ հեղինակը, համադրելով պատմական եւ կենցաղային փաստերը, գրում է. *Հայերուն զօրաւոր դրացիները միշտ փափաքած են Հայերը իրենց երկրին մէջ ունենալ, շէնցնելու համար քաղաքները արհեստներով, արուեստներով ու վաճառականութեամբ: ...Իսկ թուրքերը հակառակը ըրին. հեռացուցին Հայերը. եւ հեռացնելէ զատ, հազար գէշութիւն ըրին. եւ ի՛նչ եղաւ հետեւանքը. երկիրը ամայացաւ, աղքատացաւ, վերածուեցաւ աւերակի, անապատի: Ճիշտ է, որ Հայերը շինող են: Հայերուն թող տան խաղաղութիւն ու Հայուն հրաշքները թող տեսնեն ամէն օր»³⁸:*

Իր հողն ու տունն անտրտունջ շէնացնող, ինքն իրեն ամենաչարքաշ աշխատանքին յօժարակամ լծած տեսակ է հայը: *Աշխատանքն է օրէնքների օրէնքը հայու համար: Կուրօրէն ու կրաւորաբար չենթարկուել իր դժիւեմ ճակատագրին, այլ պայքարել նրա դէմ, պայքարել շինարարելով: Այսպէս են վարում հայաբարոյ ժողովուրդները միայն»³⁹,*- Նժդեհի գնահատականն է՝ ի լրումն Յարութիւն-հրաշագործ հային տրուած Պէշիկթաշլեանի գնահատականի:

Դեմիրճեանը գրում է. *Ամենաչարքաշ անասունը՝ իր արտի մէջ: Այնպէս է հաւաքում բերքը, կարծես յախտեան պիտի ապրի, կարծես ոչ ոքի բաժին չպիտի թողնի»⁴⁰:*

Այստեղ զուգահեռը կրկին պէտք է անցկացնել Դեմիրճեանի եւ Սարգսեանի հայեցակէտերի միջեւ: *Եկեղեցի եւ տուն շինող ժողովուրդ է*

հայր: Եկեղեցին ոգու տաճար է, տունը, օջախը՝ կեցութեան: Հասկանալ է պէտք հիմնաւոր տուն ու տեղ դնելու հայի պաշտամունքը. որքան շատ բան ունես կորցնելու, այնքան աւելի ամուր կը լինես հող ու օջախիդ կապուած»⁴¹, - գրում է Սարգսեանը:

Պէշիկթաշլեանի ուշադրութիւնը բեւեռուած է նաեւ հայի մէկ այլ յատկանիշի՝ սնապարծութեան վրայ. *Բայց վա՛յ, եթէ իր ցեղին պատկանող միջակ մը ստանայ օտարներու ներբողականը, չտեսի մը նման, մեծով-պզտիկով, բարեկենդան կը սարքէ, կ'ուռի ու կը պայթի»*⁴²:

Թէ՛ Դեմիրճեանը, թէ՛ Պէշիկթաշլեանը, բազում հարցերում համակարծիք ու տարակարծիք լինելով հանդերձ, իբրեւ անքննելի յատկանիշ, մատնանշում են հայի հիւրասիրութիւնը: *Բայց գնա՛ իր խրճիթը. հագար գող, մարդ, շուն ու գէլ նրա հացի վրայ են: Ուտում են նրա հացը, ինչպէս հայր Աբրահամի սեղանից»*⁴³ (Դեմիրճեան): *...երբ խանութը երթաս՝ կը գտնես Հրեայ մը, երբ իր ժողովին երթաս՝ կը գտնես Բիւզանդացի մը, երբ իրեն հետ յարաբերիս՝ յաճախ կը գտնես Քիւրտ մը, երբ հրապարակ երթաս՝ կը գտնես Ճինիլիզ մը: Բայց եթէ իր տունը երթաս, այնտեղ կը գտնես իր լաւագոյն յատկութիւնները: Ու մէջէն չես կրնար ելլել»*⁴⁴ (Պէշիկթաշլեան):

Դեմիրճեանի հայեացքը բազմաբեւեռ է, այն դիտարկում է հայի տեսակը բոլոր շերտերով եւ դրսեւորումներով: Եւ ահա նա երեւակում է մէկ այլ հայի՝ ծոյլ ու ձրիակեր: Սա հայն է, որը հալածուած է սեփական տնից, բնաւեր է, գաղթական: *Եթէ տարագրուի կամ աղքատանայ կամ երբ աշխարհի հեռաւոր մէկ անկիւնը իյնայ, շուտով կը գտնէ հացի ճամփան: Փորձէ իրեն նպաստ տալ, այն ժամանակ կը ծուլանայ, մոլութենէ մոլութիւն կը գլորի:*

*Կարելի չէ ոչ սուրով, ոչ հուրով սպանել զինքը: Զինքը մեռցնելու միակ միջոցը իրեն նպաստ տալն է»*⁴⁵, - գրում է Պէշիկթաշլեանը: Դեմիրճեանն ունի իր բացատրութիւնը. աշխատանքի նուիրեալ, ժրջան հայր չի ցանկանում դառնալ օտարի վարձկանը. *Մարդը իր հացի եւ գործի տերն է ուզում լինել եւ ոչ թէ նրա ծառան: Եւ արդէն հայ նշանակում է տէր...»*⁴⁶: Ու երբ նա տէր է ու ինքնիշխան, նաեւ բարեգործ է, մեծահոգի, անձնուրաց, սիրտն ու ձեռքը բաց ամէնքի առաջ: Եկեղեցի է շինում (*Շինարարութեան բնածին հերոս է հայը»*⁴⁷, - գրում է Նժդեհը), բայց հարկ չի համարում մտնել մէջն ու աղօթք անել: *Տոնական օր մըն ալ կը մտածէ եկեղեցիի ու դպրոցի մասին: Իր մտածումին չափ արագ կը կանգնէ տաճարը եւ ուսումնարանը... ...Օրեր կ'անցնին. մեր ֆէնտմէնը մատուռին առջեւ կը հայհոյէ ու վարժարանին առջեւ կ'աղօթէ»*⁴⁸ (Պէշիկթաշլեան): Աղօթք չի անում, բայց ծնում է Նարեկացի: Ո՞րն է այս երկուութեան մեկնաբանութիւնը: Նժդեհն ունի իր պատասխանը. *Նա շատ վաղ հայացրեց քրիստոնէութիւնը: Հայկականութիւնն է հայու ճշմարիտ կրօնը: Արդ, թէ ինչու եմ ասում՝ - Չկան հայեր», կայ Հայը»*⁴⁹:

Ըստ Սարգսեանի՝ հայի հաւատքի հիմքերն ընտանիքում են արմատաւորուած. *Քրիստոսից էլ առաջ քրիստոնէայ մեր ժողովրդի միակ պատուար-պահապանը ընտանիքն է եղել: Հարիւրաւոր տարիներ պետականութիւնը կորցրած հայի իւրաքանչիւր ընտանիք մի-մի միկրոպետութիւն էր՝ իր թագաւորով, մեծ ու փոքրով, օրէնքներով եւ աւանդոյթներով (երեւի այս պատճառով է նաեւ, որ մէկ, միակ թագաւորի հարցում շատ նախանձախնդիր ենք եղել: Ոչ անկատարելի, այլ՝ նախանձախնդիր, մեզ արժան թագաւորի կարօտ): Հայի արեան կարմիր գնդիկներն են ընտանիքները, յարատեւման խորհուրդը»⁵⁰:*

Եւ ի՞նչ կռիւ ունի հայն Աստոյ հետ, երբ մէկ այլ գրողի մեկնաբանութեամբ հայը մարդկային ցեղի հենց այն տեսակն է, որ իր երկրային գործով լրացնում է Աստոյ բաց թողածը: Այսպէս է խորհում եւ գրում հայերի մասին ռումինահայ գրող, 2013ին Նոբէլեան մրցանակի ներկայացուած Վարուժան Ոսկանեանը՝ իր սքանչելի *Շշուկների Մատեն* վէպում: Նրա մատենի հերոսները ԺԹ.-ԻԱ. դարերի բազում փորձութիւնների միջով անցած ու վերապրող հայերը, Աստոյ կամքն ի կատար ածողներն են. *Մարդիկ, ովքեր ամբողջացրել էին Աստոյ կամքը, որը 20րդ դարում սովորականից աւելի անուշադիր էր եղել»⁵¹:*

Կրկին անդարդառնանք Սարգսեանին, որ իւրովի է փորձել բանաձեւել հայի կապը Աստծու, աստուածաշնչեան ճշմարտութիւնների հետ. *Աստուածաշնչի մեր կերպարը Ղովտի կինն է՝ նա, որ Աստոյ պատուիրանին հակառակ էտ նայեց ու քարացաւ: Բնչպէս չնայէր, այս շատ բան ունէր թիկունքում թողած:*

Մէ՞զ էլ էտ նայելու համար այսպէս քարացրեց այդ նոյն Աստուած... Տեսնես փոքր ժամանակ իրեն չէ՞ն սովորեցրել, որ քարի հետ խաղալ չի կարելի՝ մէջն արհին կայ: Այլեւս թող իմանայ, ուրեմն. մենք հենց այն քարն ենք, որի մէջ արհին կայ ու մեզ ստիպում է շրջուել: Ու որ երկնքից Աստուած, ասել է թէ ինքն էլ իջնի, մենք էտ ենք նայելու: Ետ ենք նայելու անգամ ժայռանալու գնով: Ախր շատ բան ունենք թիկունքում թողած»⁵²:

Ու հայի եկեղացաշինութիւնը սոսկ շինարարական իր բնատուր ձիրքերը կեանքի կոչելու պարզ նպատակ չէ, այլ Աստծուն մերձենալու, աշխարհը մաքրագործելու ձգտում: *Բսկ ճարտարապետել – հայկական, ինչպէս եւ հեզէլական իմաստով – նշանակում է՝ սրբել, սրբագործել երկրի որոշ կէտերը, որպէսզի այնտեղ Աստուած ու աստուածայինը բնակեն»⁵³,* կարծում է Նժդեհը: Եւ շինել-շէնացնելը հայի համար համաժամանակեայ յատկանիշ է, ոչ այս կամ այն պարագայի, այս կամ այն պետական-հասարակական կարգի պարտադրանք: *Մեր երկրագնդի վրայ երկու ուժեր չեն յոգնում – ժամանակն ու հայր՝ մէկը կործանելով, միւսը՝ վերաշինելով»⁵⁴,* դարձեալ Նժդեհն է գնահատում:

Իսկ Պեշիկթաշլեանը վստահ է. Գիտունները կը փնտռեն յախտենական շարժումը: Հայը կը խնդայ անոնց վրայ ու կ'ըսէ իւրովի. ես եմ յախտենական շարժումը եւ ինձի է, որ կը փնտռեն»⁵⁵:

Դեմիրճեանի նկարագրած ծէս ու ձեւականութիւն մերժող, դիւանագիտութեան մէջ կասկածելիութեան չափ անկեղծ, ցանկացած գնով ճշմարտութեանը հետամուտ հային Նժդեհն այսպէս է բնոշորում. *Չարի ու բարու իր հասկացողութեամբ, դեռ այսօր էլ հայը մղում է ամենայն աշխարհասիրութեամբ - անքաղաքագիտօրէն - դիրք ճշտելու մէկի թէ միւսի հանդէպ, առանց հաշուի առնելու գոյութիւն ունեցող առարկայական պարագաները:*

*Իր այդ հոգեզօծի պատճառով՝ նրա մտածողութիւնն ու արտաքին վարքագիծը ընդունել են ապաքաղաքական, որով եւ անաշխարհայարմար բնոյթ»*⁵⁶:

Այս բնոյթով էլ հայը հակադրում է աշխարհի միւս ազգութիւններին, իր հարեւաններին, հօօր, եսակենտրոն տէրութիւններին, որոնք մեծ դիւանագիտութեան մէջ ընդամենը սեփական շահին միտուած իրենց խաղն են խաղում, ու այդ խաղում մշտապէս տանուլ է տալիս հայը. *...քաղաքականութեան մէջ բաւական է երոպացի շողոքորթ մը խաբելու համար ամբողջ հայութիւնը»*⁵⁷, - գրում է Պեշիկթաշլեանը: *...շոյի ը, եւ կը կողոպտուի»*⁵⁸, - գրում է Դեմիրճեանը: Հայը խաբում է, որովհետեւ ոչ թէ խաղում է ազնուութիւն, արդարամտութիւն, այլ իսկապէս այդպիսին է ու դրանով իսկ խանգարում է աշխարհաքաղաքական հարցեր լուծող ուժեղներին: *Շողովուրդներ կան,- գրում է Նժդեհը,- որոնք իրենց բացասօրէն մարդկայինը - իրենց նկարագրի ամենադատապարտելի թերիները, կենսաբանական անհրաժեշտութեամբ, ծառայեցնում են իրենց գոյութեան պաշտպանութեան: Հայը վաղուց է դատապարտել աշխարհաքանդ չարութիւնն իբրեւ պայքարի գէնք»*⁵⁹:

Հայը բացառիկ է թէ՛ խոնարհութեան, թէ՛ վախկոտութեան, թէ՛ ըմբոստութեան մէջ: *Հայուն մէջ երկու հոգի կայ. վախկոտ մը եւ քաջ մը կամ ստրուկ մը եւ հերոս մը: Ամէն ազգի մէջ վախկոտը կը կծկուի քաջին ետեւը. հակառակն է Հայուն մէջ՝ քաջը կը գտնուի վախկոտին տակը»*⁶⁰, - գրում է Պեշիկթաշլեանը: Այս տեսակը ամենից յաճախ բնութագրում է իր անկանխատեսելիութեամբ: Սա Սարոյեանի Արտաշն է՝ *Հայ Մուկը», որ անօրինակ յաղթանակ է տանում սարսափազդու Ռալֆ օձի հետ մենամարտում: Իրեն մատուցուած խորտիկը՝ Արտաշին, վայելելու նախապատրաստուած օձը ...լսեց Արտաշին, բայց ոչ ծածուացող ու գուրջ հայցող: Նա լսեց հայհոյող Արտաշին, որն անկասկած այլեւս այսպիսի խօսքեր ասելու կարիք պիտի չունենար»*⁶¹:

Եւ սա շարքային հայն է, ոչ՝ բացառիկն ու շնորհեալը: Սա, ինչպէս գրում է Դեմիրճեանը, հայոց դիւցազնավէպի Ձէնով Օհանն է, որ հերոսանում է գերագոյն վտանգի պահին: Սա Այվազեանի միջակ հայն է՝

բարձրաստիճան միջակութիւնը», որ անսպասելիօրէն, ի հեճուկս ամենայն տրամաբանութեան, յաղթում է ոսոխի գերազանցներին ու ունակներին. *Կայ գերազանց հայ, կայ տարօրինակ հայ, կայ ծուռ հայ եւ կայ միջակ հայ. միջակը միջակութիւնից տարբեր է: Միջակութիւնը իր համար նպաստաւոր օրերին երկու թելերը լայնօրէն տարածում է ուղեփակոցի պէս եւ մնացածին պահում իր թելերի ետեւում. միայն իր չափով, միայն իր լայնութեամբ ու երկարութեամբ: Կեցութեան փորձուած ձեւն է, զգուեցնելու չափ ծանօթ ու կրկնուած: Ու նա համապատասխանում է մեծ կայսրութիւններին, իսկ փոքրիկ երկիրը միշտ մազից է կախուած, ու այդ մազի ծայրին ե՛ւ գերազանցն է, ե՛ւ տարօրինակը, ե՛ւ ծուռը, ե՛ւ անօգնականը, ու նաեւ բարձրաստիճան միջակութիւնը: Եւ երբ նեղ օրերին քո վրայ արշաւում են ոսոխի գերազանցներն ու տարօրինակները, ունակներն ու կամայինները, նրանց դիմակայելու պէտք է որ դուրս գան տարիների ընթացքում միջակութեան ուղեփակոցի ետեւում հաւաքուած միջակութիւնները»⁶²:*

Դեմիքճեանն իր խոհագրութեան մէջ հայի տեսակը բնութագրելիս վկայակոչում է Սասունցի Դաւիթ դիւցազնավէպի հերոսների յատկանիշները, մասնաւորապէս յիշատակում է դանդալոշ, խոնարհ, անսպասելի ըմբոստ ու հարուածող Դաւիթն, քծնող, ստրկացող, յանկարծակի հերոսացող Ձէնով Օհանին: Նժդեհի գրառումներում եւս զուգահեռում են իրական հայի եւ նրա Սասունցի Դաւիթ դիւցազնավէպի հերոսների վարքն ու յատկանիշները, որոնք, ըստ ազգային գործչի, *խոր յարգանք են պարտադրում»*⁶³:

Ի տարբերութիւն Դեմիքճեանի՝ Նժդեհն իր ցեղատեսակի տիպական դրսեւորումը համարում է Սասունցի Դաւիթ դիւցազնավէպի Մհերին (իհարկէ՝ Փոքրին). *Մհերը՝ հայկական էպոսի հերոսը – իմա՝ ինքը հայ ժողովուրդը – մերժում է գոյութիւն ունեցող աշխարհակարգը՝ լաւագոյնի պահանջ զգալով եւ առաջադրելով»*⁶⁴: Փոքր Մհերի կերպարի մէջ հայի տիպաբանութեան շեշտադրումներին ենք հանդիպում նաեւ հայ գրականութեան տարբեր ստեղծագործութիւններում: Ամենաուշագրաններից մէկը Աւետիք Իսահակեանի՝ Սասունցի Դաւիթ դիւցազնավէպի այդ հերոսին ձօնուած անաւարտ երկն է՝ Սասմայ Մհեր» վիպերգութիւնը՝ գրուած 1922ին: Սակայն հայ գրողների եւ մտածողների հայեացքը շարունակում է մինչ օրս էլ յառած մնալ ազգային դիւցազնավէպի այդ ամենաառեղծուածային հերոսի կերպարին, ու մեր օրերում էլ ծնւում են երկեր, որոնց հեղինակները խորագնին հայեացքով փորձում են ներթափանցել Ագոաւաքարի մութ քարայրից ներս եւ յայտնաբերել ճշմարտութեան սերմնահատիկը Մհերի, ասել է, թէ հայ ազգի ճակատագրում: Ամենաթարմ եւ խօսուն օրինակը Խեչոյեանի *Մհերի Դռան Գիրքը* վէպն է, որի վրայ հեղինակն աշխատեց աւելի քան

տասը տարի եւ մահուան մահճում հասցրեց տեսնել նորատիպ վեպի հեղինակային ազդորինակը միայն:

Եւ ի նչ են տալիս հային իր ցեղին բնորոշ արժանիքները, արդեօ՞ք դրանք ծառայում են ինչ-որ շօշափելի նպատակի: Բնաւ ոչ: Հայի արժանիքներով, որպէս կանոն, չեն հիանում, նրա հետ չեն բարեկամանում իր շնորհների համար: Աւելին, հայի հանդէպ թշնամանում են, հայի դէմ չարանում, որովհետեւ ինքն է այդ թշնամանքի ու չարութեան նիւթողը, իր նկարագրի դրսեւորումներից է դա: Ըստ Դեմիրճեանի՝ հայն իր դէմ աստելութիւն ծնելու տաղանդն ունի, եւ նախանձ է այլոց յաջողութիւնների նկատմամբ: Ըստ Այվազեանի՝ նախանձելու յատկանիշը հայի միջից արմատախիլ են արել վաղուց. չերեւացող սպին աւելի քան հինգհազարամեայ վաղեմութիւն ունի. *Խօսում էին՝ վիրահատել են Հայ հային, նրա միջից հանել են նախանձի մարմնի մասը, ինչպէս հանում են կոյր աղիքը: Թէպէտ ես կտրուածքը չտեսայ նրա վրայ. հաւանաբար վիրահատութիւնը Հայկ նահապետի կողմից էր կատարուած*⁶⁵: Նժդեհը եւս Դեմիրճեանի համախոհը չէ հայի նախանձի հարցում: *Հայ հոգում տեղ չունի արտաքին նախանձը: Վաղուց է, ինչ հայը նախանձողին – իր արքային – Արտաւազդին շղթայի զարկած պահում է վիհերում: Նախանձում է չարը, նաեւ՝ հոգեպէս տկարը: Հայը խորշում է թէ՛ մէկից, թէ՛ միւսից*⁶⁶, - գրում է հայոց զօրավարը: Պէշիկթաշլեանն ունի հայի նախանձը պատճառաբանելու, աւելին՝ մաքրագործելու միտումը. *Բնկիր ու Հայը ձեռք մը կու տայ քեզի: Ելիր ու կ'ընդունիս իր ոտքը կամ իր նախանձէն եկող կիցը, որ սակայն ազգօգուտ է, որովհետեւ կը մարզէ քեզ ու պատճառ կ'ըլլայ, որ պիտի կենաս ու ալ չիյնաս*⁶⁷:

Բնական է, որ նաեւ բախում են հայ գրողների, մտածողների, հայի տեսակի վերլուծութեամբ զբաղուածների տեսակետները: Ու հենց իրենք իրենց հետ են բախում ու ինքնաժխտում Դեմիրճեանի, Պէշիկթաշլեանի, Այվազեանի՝ հային տրուած գնահատականները:

Ըստ Դեմիրճեանի՝ հայն ամենաներողամիտ ցեղն է աշխարհում: Նրան լրացնում է Նժդեհը. *Հայուն ծանօթ չէ չարութեան ուրախութիւնը: Չարախնդալ, չէ՛, նա կ'ուզէ իր գոյութեան թշնամիներին իսկ միայն պարտուած տեսնել. բայց ոչ է ի դժբախտ*⁶⁸:

Դեմիրճեանի հայը անմիաբան է, խռովարար. *Ուր յեղափոխութիւն՝ այնտեղ հայութիւն: Բայց իբրեւ 'սկան'՝ ծայրայեղական է*⁶⁹: Այս նկարագիրը չի փոխուել նաեւ տասնամեակներ անց, ինչպէս որ չի փոխուել Խորենացու *Հայոց Պատմութիւն* մագաղաթի, մանաւանդ այն եզրափակող Ողբ»ի գրութեան ժամանակներից ի վեր: Որպէսզի համոզուենք, մէջբերենք ժամանակակից արձակագիր Վանօ Սիրադեղեանի նորօրեայ բնութագիրը հային. *Հայը պատմական հայրենիքը գերադասում է իրական հայրենից:*

Գերադասում է, քանզի պատմական հայրենիքը խնամք չի պահանջում:

Այդ հայրենիքը տուրք չի պահանջում, քրտինք չի պահանջում, պաշտպանության կարիք չունի:

Եւ այդ հայրենիքի հմայքն այն է, որ այնտեղ ապրելը պարտադիր չէ:

Եւ հարիւրամեակներ շարունակ մենք մեր հայրենիքը մաս-մաս դարձնում ենք պատմական հայրենիք ու կապում նրան հաւաքական, չպարտաւորեցնող, սրտագին սիրով:

Հայր հաւաքական գոյութիւնից վեր է դասում հաւաքական սերը առ ոչինչ»⁷⁰:

Աւաղ, ճշմարիտ, անվիճելի գնահատական մեր յատկապէս այսօրուայ նկարագրին, որ դարձեալ մեզ վերադարձնում է Դեմիրճեանի խոհագրութեանը, ուր հայը բնորոշւում է որպէս Դոն Քիշոտ, մի տեսակ, որի իրականութիւնն անիրականութիւնն է, նպատակներն ու ձգտումները՝ անգոն ու ինքնանպատակը: Ու այս գնահատականի առումով Սիրադեղեանն ու Դեմիրճեանը համախոհ են, միաբան: Նրանց հետ համակարծիք է նաեւ Պէշիկթաշլեանը. *Հայը, երբ կուսակցական է, կը ճառէ ազատութենէ, երբ չէգոք է՝ կը խօսի միութենէ: Իբր մարդ՝ անիշխանական է, իբր Հայ՝ ազգայնական: Անգամ մը, որ տիրանայ իր հայրենիքին, կրկին անիշխանական կը դառնայ»⁷¹:* Դեմիրճեանի հայն իր պետութիւնն է ուզում ստեղծել, բայց ստեղծելուն պէս լծում է այն իր իսկ ձեռքով քանդելու գործին: Հայն անկարգ է, անիշխանական, անմիաբան, խռովարար: Դեմիրճեանի նկարագրած այս հայը Պէշիկթաշլեանի բնորոշմամբ. *Քաղաքական կեանքի մէջ գործազուրկ է ու գործազրկութեան նպաստ չի տրուիր իրեն»⁷²:*

Սակայն ոչինչ անհետ չի կորչում հայի գոյութեան տիրոջներում, ամէն մի թանկ կորուստ լրացում է համարժէք մէկ այլ ձեռքբերումով: *Հայաստանի քաղաքական անկախութեան կորուստի փաստով հայու համար դարերով ու դարերով պետութեան դերը պիտի կատարէր ազգութիւնը»⁷³,* - գրում է Նժդեհը: Բայց իր պետութիւնից դուրս հայը մարդ-պետութիւն է, մարդ-Հայաստան: Այս են վկայում Նժդեհի հետեւեալ տողերը. Օտարի լծերի տակ երկարօրէն ապրած ժողովուրդներին յատուկ է մի հոգեգիծ, որը հոգեգիտութիւնը անուանում է 'ստրկական երկիւղ':

Այդ ամօթալից արատից, այդ չարիքից զերծ է հայ էութիւնը, որովհետեւ օտար իշխանութեանց լուծը կրելով հանդերձ, նա չէ դադարել իրեն զգալ աւելի բարձր իր երկրին բռնօրէն տիրողից»⁷⁴:

Մեփական պետութեան ներսում հայը յաճախ ուրանում է իր լեզուն, իր սովորոյթներն ու ինքնութիւնը: *Հայը կապուած է իր ցեղին, իր լեզուին. քիչ թէ շատ իր օրաթերթին ու գրականութեանը եւ մշակոյթին: Սակայն վայ, եթէ օտար լեզու մը սորվի՝ կարդացածը հասկնալու չափ, կամացուկ*

մը 'մնաս բարով' կ'ըսէ իր մշակոյթին՝ վերէն նայելով անոր վրայ ու կը բռնէ այլասերման նրբուղին»⁷⁵, - գնահատում է Պէշիկթաշլեանը:

Սակայն բոլորովին այլ է պատկերը, երբ հայն ապրում է օտար հողում, երբ նրա գլխին կախուած է իր տեսակը կորցնելու սպառնալիքը: Մահացու վտանգի ենթարկելով անգամ իր անձը՝ հայը կառչում է սեփական ինքնութիւնից, ինչպէս ամենափրկիչ փարոսից: *Կոստանդնուպոլսում եւ հաղիպէցի Հայ հային, - գրում է Այվազեանը: - Նրան երկար ժամանակ ստիպել էին մոռանալ հայերէնը: Մեղմել էին, ճնշել, ու հայոց խօսքը նահանջել էր լեզուից, բայց գնացել էր ներս՝ ողնաշարի մէջ, ուղեղի հեղանիւթի մասն էր կազմել, ու հիմա տառապագին դուրս էր ուզում գալ նրա աչքերից, ձեռք ու ոտքի շարժումներից: Նա տասներեք թուրքերէն բառ էր ասում, մէկ՝ հայերէն, ու նրան թուում էր, որ հայերէն է խօսում: Եւ ինձ էլ արդէն թուում էր, որ, իսկապէս, հայերէն է խօսում, քանզի այդ մի հայերէն բառը իր մէջ հաւաքում էր, հունցում տասներեքը: 'Ղարաբաղ', եւ մնացած ամէն ինչը հասկանալի էր: 'Հայաստան' եւ մնացած ամէն ինչը ոչ միայն հասկանալի էր, այլեւ, չիմանալով մի հատիկ թուրքերէն բառ, եւ մանրամասն ընկալում էի նրա տուայտանքները, տեսնում Հայաստանի մեծ կերպարը նրա գոյեղինութեան մէջ»⁷⁶:*

Պէշիկթաշլեանի կարծիքով հայի՝ իր ցեղին կապուած լինելու գլխաւոր գործօնը հենց լեզուն է. *Հայուն իրապէս իր ցեղին կապուած ըլլալը այն ատեն միայն կը հասկցուի. երբ ան օտար տարածուն լեզու մը գիտնալով հանդերձ՝ չի հեռանար Մեսրոպին աննման գիրերէն»⁷⁷:*

Որքա՛ն յիշեցնում է այս բնութագիրը Սարոյեանի պատմութեան հայերին: Ասել է, թէ Սարոյեանը եւս հանդիպել է Այվազեանի, Նժդեհի, Պէշիկթաշլեանի ճանաչած հային: Հանդիպել է, ոգեւորուել, գօտեպնդուել, դիմանկարել նրան՝ բառերի՝ իրեն յատուկ մոգականութեամբ. *Եւ հայոց մեր շարժումները, որ այնքան բան է ասում, ծնկներին խփելն ու պայթուն ծիծաղը: Եւ կեանքի ու մեծ-մեծ գաղափարների ծաղրը: Եւ հայերէն բառը, նայուածքը, ժպիտը, եւ այս ամէնի միջից զարմանալի յառնումը ցեղի՝ ուշացած, բայց դարձեալ զօրաւոր, թէեւ տարիներ են թաւալուել, թէեւ քաղաքները կործանուել, հայրերը, եղբայրներն ու զաւակները սպանուել, վայրերը մոռացուել, երազները փշրուել, եւ հոգիները ոխից սեւացել են»⁷⁸:*

Հակասութիւնների թնջուկ այս ցեղատեսակը չունի իր սխալներից, անգամ իր դժբախտութիւններից դասեր քաղելու հմտութիւնը: Նոյնիսկ հակուած չէ դէպի նման դաստիարակութիւնը: Նա ոչ միայն չի կոտորում, այլեւ չի չարանում: *Ամենաներողամիտ ցեղը աշխարհիս մէջ»⁷⁹*, - գրում է Դեմիրճեանը: Բայց եւ պատուախնդիր է, ազատատենչ, ինքն է որոշողն իր ճակատագրի, չի ընդունում օտարի օժանդակութիւնը: Օրհասական պահին ամենաձայրայեղ արկածախնդրութիւնն է իր գտած էլքը: Ու սա

Հայկի օրերից մինչև այսօր չհնացող վարքագիծ է: Եթե ըստ Դեմիրճեանի հայը նման է իր որովայնը պատռող վիրաւորուած ճապոնացու կամ լեռներից ցած բերուած գերի արծուի, ապա ըստ Խեչոյեանի՝ հայը իր ստորացուած պատուի ու զսպուած վիրաւորանքի մղումով պատրաստ է անգամ դաշն կնքել գիշատիչների հետ: Խեչոյեանի *Արշակ Արքայ, Դրաստամատ Ներքինի* պատմավեպը, որ իրաւամբ հայ պատմավիպագրութեան ողջ ընթացքի խորապատկերում նշանակալից մի երեւոյթ է, Տիրան, Արշակ, Պապ արքաների ժամանակների հոլովոյթում հիւսուող մի պատում է՝ հայի բոլորժամանակեայ նկարագրին տրուող գնահատականներով: Վեպում շարադրուած է մի ցնցող պատմութիւն, որը թէ՛ գեղարուեստական, թէ՛ հայի տիբանական վերլուծութեան առումով ունի համաժամանակեայ նշանակութիւն: Մէջբերենք Արշակ արքայի գրոյց-խրատները՝ ուղղուած իր թագաժառանգ որդուն՝ Պապին:

Թագաժառանգ, քո տարիքին էի, իմ հօրը՝ հայոց թագաւորին, քո Տիրան պապին, իմ դէմ ածուխը դրեցին աչքերին ու կուրացրին: Ու մեզ բոլորիս թագաւորական գերդաստանով, անապատները քայլեցնելով, տարան պարսից մեծ դուռը՝ արքայ: Պարսից արքունիքի դրանիկ ծառաները կոյր Տիրանին հանում էին պարտեզ զբօսանքի, յետոյ յանկարծ, իբրև թէ որեւէ բան էին յիշում, որեւէ պատրուակ էին գտնում, նրան թողնում էին տաղաւարում նստած ու իրենք ժամերով անհետանում էին: Նրանց բացակայ ժամանակ ծառերից իջնում ու պալատից դուրս էին գալիս Շապուհի՝ Որմիզդի տաճարին նուիրուած սրբազան, ձեռնասուն կապիկները ու ճաղատ Տիրան թագաւորի գլխի վրայ ընկոյզ էին ջարդում: Յետոյ մինչև մորէմերկ՝ նրա շորերն էին հանում, իսկ մեծ դռան պատուհաններից ծածուկ նայող աչքերը զուարճանում էին պարտեզի կենտրոնում լուռ ու մունջ կանգնած երբեմնի թագաւորով: Էլ ընտրութիւն չկար, ես բաց թողեցի Շապուհի պարտեզում վանդակուած յովազներին նրանց բոլորի վրայ: Յովազները պատառոտեցին ու փախստական դարձրին կապիկներին, իսկ Տիրան թագաւորին հոտոտեցին ու թողեցին հեռացան: Ես ու մերկ Տիրան թագաւորը պարտեզի կենտրոնում իրար փաթաթուած լացում էինք»⁸⁰: Պատմութիւնն այստեղ չի աւարտում. ժողովրդական առակների յանգոյն՝ Արշակ արքան իր պատանի որդու համար մեկնաբանում է Առակս զինչ ցուցանէ՝ յաւելուածը, նրա գիտակցութեանը հասցնում պատմութիւնից բխող խրատաբանութիւնը. ...*կարո՞ղ ես գուշակել, թէ ինչու, երբ պարսից արքայում քո Տիրան պապին Շապուհի սրբազան կապիկները պարտեզի կենտրոնում մերկացնում էին, օգնութիւն չէր աղաղակում, դրանիկ ծառաներին չէր կանչում: Զգիտես, բայց պարտաւոր ես իմանալ, իբրև թէ նրա ազնուական ծագումը, թագաւորական տոհմի հպարտութիւնը, հայոց թագաւոր լինելը, թոյլ չէր*

տալիս օգնութիւն կանչել: Իսկ պարսից արքունի վարագոյրների ետեւից ու լուսամուտներից նայող մեծամեծները, ազնուականներն արդէն զուշակել էին այդ ու հենց դրանով էլ զուարճանում էին, փորձութեան ենթարկելով Տիրանի թագաւորական արժանապատուութիւնը, ստիպում էին նրան օգնութիւն աղաղակել: Իսկ դու պիտի տարբերես խեղճ գոռոզամտութիւնը յովագներին միաժամանակ բոլորի վրայ արձակելու դէպքից ու այդ երկուսի փորձից, միշտ երրորդը քոնը պիտի ունենաս»⁸¹:

Իսկ ո՞րն է այդ երրորդը, տրամաբանականը, հայինը: Դեմիքճեանին լսելով՝ կը հասկանանք, որ նսեմութեան ու վսեմութեան, թերարժեքութեան ու կատարելութեան, ստորութեան եւ ազնուափայլութեան միջակայքում խարխափող հայի տեսակը մի անքննելի, ամէն բան արդարացնող ու պատճառաբանող նկարագիր ունի, որ ձեւակերպում է Հայը» խոհագրութեան եզրափակիչ պարբերութեան մէջ: Դեմիքճեանն իր խոհագրութեան եզրափակումին հասնելուց առաջ ասես քիչ-քիչ լիցքաւորում է իր խօսքի պարկուճը, որն անխուսափելիօրէն պիտի պայթի ու ոչ թէ աւերածութիւն գործի, այլ դառնայ հմայող տեսիլք, հրավառութիւն: Դեմիքճեանի փոքրածաւալ այս երկում վերելքի գագաթը եւ հանգուցալուծումը գալիս են միաժամանակ՝ մէկ հատիկ նախադասութեան տեսքով, որը պատճառաբանում, վերլուծում, սրբագործում է հայի ամենադատապարտելից մինչեւ ամենաներկայանալի յատկանիշների միաձոյլ գնահատականը: *Եթէ դուք սիրում էք կեանքը, ես սիրում եմ կեանքից աւելի թանկ բանը՝ Ազատութիւնը...*⁸², - հպարտօրէն յայտարարում է հայը ի պատասխան իրեն ստրկացնել փորձողներին:

Նոյն միտքն է արտայայտում Նժդեհը՝ իր *Բանտային Գրառումներում*. *Նկարագրի անկախութիւն – ահա էականը*⁸³:

Պէշիկթաշլեանը համաձայն է իր երկու մեծ հայրենակիցների հետ, սակայն նաեւ լրացնում է վերջիններիս միտքը, յուշում, թէ ինչու հայը չի կարողանում հասնել այդքան բաղձալի անկախութեանը. *Ինքն ալ, սակայն, բան մը կը փնտռէ՝ Անկախութիւնը, ու զայն առնելու համար օտարին դռները ափ կ'առնէ: Կ'ըսես իրեն՝ Անկախութիւնը դուն պիտի յայտարարես: Այս անգամ կը չէզոքանայ՝ անկախ հռչակուելու համար*⁸⁴:

Այսօր էլ հայ գրականագէտների, մտաւորականների որոշակի շրջանակում պտտում է Դեմիքճեանի Հայը» խոհագրութեան առնչութեամբ ոչ-բարեհաճ կարծիքը: Ոմանք այս խորախորհուրդ երկում տեսնում են հայի տեսակը վիրաւորող, նսեմացնող երանգներ միայն: Սակայն հայ գրականութեան կարկառուն դասականը ոչ թէ միտում է ունեցել վիրաւորել, պախարակել իր ցեղը, այլ խորաթափանց գեղագէտի ու իմաստուն գրողի վարպետութեամբ վերձանել այդ ցեղի բազմաշերտ էութիւնը: Արուեստաբան Անգալադեանն այս առիթով գրել է. *Հայաստանի հանդէպ չարակամները՝ թէ՛ ազգի ներսում, թէ՛ ոչ ներսում*

եղող նրա թշնամիներն ու ընդդիմախօսները, այս գործում կը տեսնեն հայ ազգն անարգելու նպատակին ծառայող հրաշալի քաղուածքագիրք: Բայց Աստուած նրանց հետ: Ես հօ տեսնո՞ւմ եմ ազգային մշակոյթի թափը, ընդարձակութիւնը, ընդգրկուն մտածողութիւնը Հայր» հրապարակագրութեան մէջ: Դ. Դեմիրճեանը ոչ ոքի չի մեղադրում, ոչ ոքի չի դիմում, բայց միեւնոյն ժամանակ նա մեզ հետ է, գրում ու մտածում է մեր մասին, եւ մենք կրում ենք նրա միտքը, ինչպէս իմաստնութեան թանկագին սերմնահատիկ: Մենք նման չենք այն ազգերին, որոնք հրապարակայնօրէն այրել ու այրում են ստեղծագործութիւններ, որոնցում այս կամ այն չափով բացասաբար է խօսուում իրենց մասին: Էլ ուր մնաց, թէ հետապնդել ու սպանել այդ ստեղծագործութիւնների հեղինակներին: Նման օրինակները մեծաթիւ են. բացառութիւն չեն նաեւ մեր հարեւանները»⁸⁵:

Չի կարելի չհամաձայնել Անգալադեանի հետ, թէկուզ յիշելով միայն վերջին տարիներին սեփական երկրի իշխանութիւնների ու հասարակութեան որոշ շերտերի կողմից հալածուած թուրք գրողներ Օրհան Փամուկի, Էլիֆ Շաֆաքի, ադրբեջանցի գրող Աքրամ Այլիսիի օրինակները: Լայնախոհ այս մարդիկ իրենց երկերում⁸⁶ ոչ թէ սեփական ժողովրդին նսեմացնելու, այլ նրանց ճշմարտութեանը հասու դարձնելու, այդ ճշմարտութեան քուրայում մաքրագործելու առաքելութիւնն են ստանձնել: Ճիշտ այնպէս, ինչպէս Դեմիրճեանը, որը ոչ թէ իր ազգը դատաւիտելու նպատակն է հետապնդում Հայր» խոհագրութեամբ, այլ հայի սխալներն ի ցոյց դնելու, շօշափելի դարձնելու միջոցով դրանք շտկելու քարոզն է կարդում իր ազգի գլխին, ինչպէս անում է իւրաքանչիւր սրտցաւ ծնող իր սխալուած երեխայի դէպքում: Եւ, փա՛ռք Աստծոյ, որ Դեմիրճեանին հասկացող, նրա ծնողական խրատին ականջալուր հայորդիներն անհամեմատ աւելի շատ են, քան իմաստուն այդ խրատատուին կարճամտօրէն մերժողները: Մէջբերենք եւս մէկ հատուած Անգալադեանի Հայից՝ Ութսունինը Տարի Անց» խոհագրութիւնից. Եւ ի՞նչ է ցուցանում Հայր» խոհագրութիւնը՝ ազգային բնաւորութեան այդ համառօտ հանրագիտարանը: Այդ խոհագրութիւնը հնարաւորութիւն է ընձեռում խորհել այն մասին, թէ ինչպիսի մօտեցում է ունեցել ազգը ամենագլխաւորին՝ սեփական սխալներին, այն բարդոյթներին, որոնք ծագել են ԳՈՅԱՏԵՒՄԱՆ հազարամեակների ընթացքում՝ ազգային եւ հզօր պետականութեան բացակայութեան պայմաններում: Եւ մենք յանգում ենք կարեւորագոյն եզրակացութիւնների՝ անհրաժեշտ է ազգային աշխարհընկալման եւ աշխարհագրագործութեան հիմնարար հարցերի վերանայում: Այս մասին նա ուղղակի չի ասում, բայց այս գաղափարով է համակուած նրա ցան ու սերը կեանքի այդ կծիկի՝ հայի հանդէպ»⁸⁷:

Դեմիրճեանի հետ բանավիճում են» այսօրուայ ուսանողը, քաղաքական գործիչը, մտաւորականը, քննադատում կամ հիանում են նրա խոհագութեամբ: Եթէ անգամ բացայայտօրէն համաձայն չեն նրա ինչ-ինչ մտքերի հետ, ապա ներքուստ կիսում են դրանք. իրենք Դեմիրճեանի համախոհներն են: Պարզապէս դէմ են, որ բարձրաձայն խօսուի հայի այն յատկանիշների մասին, որոնք ներկայանալի չեն, գովաբանելի չեն: Սակայն աւելի շատ են նրանք, որ բարձրաձայն գնահատում են Դեմիրճեանի անաչառ, սթափ, ինքնաքննադատական մօտեցումը սեփական տեսակին, սեփական էութեանը: Ու շատերն այդ խոհագրութեան մէջ իրաւամբ ոչ թէ դատափետում, այլ խրատ են տեսնում, ինչպէս մերօրեայ հասարակական-քաղաքական կեանքի եռանդուն տիկնանցից մէկը՝ Երեւանի Դերենիկ Դեմիրճեանի անուան դպրոցի նախկին տնօրէն Անահիտ Բախշեանը: *Գիտէ՞ք՝ երբ եմ դա (Հայր) - Կ.Ռ.) կարդում,- խոստովանում է տիկինը:- Յատկապէս այն ժամանակ, երբ սիրտս նեղում է, խռովում եմ իմ տեսակից, իմ գենից: Երբ մի տեսակ ջղայնանում եմ, թէ ինչո՞ւ ենք մենք այսպիսին»⁸⁸:*

Ինչպէս նշել էինք յօդուածի սկզբում, այս հրապարակումը գերծ է հայի խտատիպի գրական-հրապարակախօսական դրսեւորումների լիարժէք, համապարփակ գնահատականը տալու յաւակնութիւնից: Մենք ընդամենը կարող ենք դնել մի պայմանական վերջակէտ եւ անսալ Դեմիրճեանի իմաստուն խրատին:

Ստորեւ ներկայացուած է Դերենիկ Դեմիրճեանի Հայր» խոհագրութեան բնագիրը: Այն ամբողջութեամբ ստուգուած եւ ճշտուած է՝ ըստ թիֆլիսեան միօրեայ թերթի: Բնագրում շեղ տառատեսակով առանձնացուած հատուածներն ակադեմիական հրատարակութեան մէջ բացակայում են: 2012ին Հայր»ի ամբողջական բնագիրը գունաւոր յուշաթերթիկի տեսքով հրատարակուել է Դերենիկ Դեմիրճեանի տուն-Թանգարանի կողմից⁸⁹ խիստ սահմանափակ տպաքանակով՝ 100 օրինակով, եւ բաժանուել Դեմիրճեանի գրականութեան ու յիշատակի նուիրեալներին:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Թերթի այդ էջի պատճէնուած օրինակը պահպանում է Դերենիկ Դեմիրճեանի տուն-թանգարանի ֆոնդում, այն գրանցուած է ՄՄ-647 համարով: Ինչպէս «Հայր» խոհագրութեան՝ այս յօդուածին կցուած տարբերակի, այնպէս էլ մեր խօսքում մէջբերուող քաղուածքների համար հիմք է ծառայել հենց այդ օրինակը: Այսուհետեւ մեր խօսքում Դեմիրճեանի «Հայր» խոհագրութիւնից մէջբերուող քաղուածքները կը լինեն նշուած աղբիւրից:

² Ռուբէն Անգալադեանի խոհագրութիւնը գրուած է ռուսերէն, այն հրապարակուել է Մոսկուայում լոյս տեսնող *Անի* (Aniv) պարբերականի 2010

- թուականի թիւ 5(26)ում: Հրապարակումը կարելի է գտնել հետևեալ յղումով՝ <http://www.aniv.ru/archive/19/ot-armjanina-cherez-89-let-ruben-angaladjan/>: Այս յօդուածում մէջբերուած հատուածների հայերէն թարգմանութիւնը կատարուած է մեր կողմից:
- ³ Ետրգան Գիսփերթի թարգմանութեամբ «Հայը» խոհագրութիւնը տպագրուել է Ֆրանկֆուրտում լոյս տեսնող *ADK (Armenisch – Deutsche Korrespondenz)* (Հայ-գերմանական թղթակցութիւններ) հանդէտում, 1999 թուականի 4րդ թողարկման 40-41րդ էջերում: Խոհագրութեան մասին իր վերլուծութիւնն է տպագրել նաեւ Գիսփերթը՝ “Der Armenier’ Als Dichte Beschreibung” (‘Հայը’՝ որպէս տեսակարար կշռի բնութագիր) վերնագրով: Տպագրուել է նաեւ մեր ներածական խօսքը՝ “Derenik Demirschjan Und Sein Essay ‘Der Armenier’” (Դերենիկ Դեմիրճեանը եւ նրա ‘Հայը’ խոհագրութիւնը) վերնագրով:
- ⁴ Ռուսերէն թարգմանութիւնը հրապարակուել է համացանցում՝ Կարէն Աղէկեանի թարգմանութեամբ: Հրապարակումը կարելի է գտնել հետևեալ յղումով՝ <http://karen-aghegian.livejournal.com/20901.html>:
- ⁵ «Հայը»-ի հունգարերէն թարգմանութիւնը լոյս է տեսել *Erdélyi Örmény gyökerek füzetek* (Տրանսիլուանիայի հայկական արմատներ տետրակներ) պարբերականում՝ հունգարացի հայագէտ Լասլօ Բոռդէլիի թարգմանութեամբ, Բուդապէշտ, 2013, Փետրուար, էջ 23:
- ⁶ Դերենիկ Դեմիրճեան, *Ընտրանի*, Երևան, Նայիրի, 2012:
- ⁷ Դեմիրճեան, *Ընտրանի*, էջ 4:
- ⁸ Տե՛ս ծանօթագրութիւն 1:
- ⁹ Դեմիրճեանի «Հայը» խոհագրութիւնը կարելի է գտնել Բենիամին Թաշեանի *Հայկարան Է. եւ Ը. Տարիներ* դասագրքի 254-257 էջերում: Դասագրքի 6րդ տպագրութիւնը կատարուած է Պէյրութ, 1967ին, Տպարան Համազգային:
- ¹⁰ Դերենիկ Դեմիրճեան, *Երկեր Երկու Գրքով, Գիրք Երկրորդ*, Երևան, Սովետական Գրող, 1977, էջ 259: Այսուհետեւ Դեմիրճեանի «Հայը Ամենաքնքուշը» երգիծական մանրապատումից մէջբերուող քաղուածքները կը լինեն նշուած աղբիւրից: Այս ստեղծագործութիւնն առաջին անգամ տպագրուել է *Խորհրդային Հայաստան* պարբերականում, 10 Դեկտեմբեր 1926ի, թիւ 284:
- ¹¹ Նոյն, էջ 260:
- ¹² Նոյն, էջ 260:
- ¹³ Նշան Պէշիկթաշլեան, *Հայ Աղբրտիք*, Փարիզ, 1941, էջ 52: Այսուհետեւ Պէշիկթաշլեանի «Հայը» երգիծապատումից մէջբերուող քաղուածքները կը լինեն նշուած աղբիւրից:
- ¹⁴ Նոյն, էջ 52:
- ¹⁵ Նոյն, էջ 53:
- ¹⁶ Նոյն, էջ 52:
- ¹⁷ Նոյն, էջ 57:
- ¹⁸ Գարեգին Նժդեհ, «Բանտային Գրառումներ, Հայը»: Նիւթը տեղադրուած է հետևեալ կայքում՝ <http://hay-power.com/publ/10-1-0-284>: Այսուհետեւ Նժդեհի խոհագրութիւնից մէջբերուող քաղուածքները կը լինեն նշուած աղբիւրից:
- ¹⁹ Նոյն:

- ²⁰ *Գարուն* ամսագիր, Երևան, 1989, թիւ 3 (268), էջ 7: Այսուհետեւ Վազգէն Սարգսեանի «Քարի Մէջ Արուն Կայ» ակնարկից մէջբերուող քաղուածքները կը լինեն նշուած աղբիւրից:
- ²¹ Աղասի Այվազեան, *Երկրի Վրայի Զբաղմունքը*, Երևան, Նայիրի, 1993, էջ 126: Այսուհետեւ Այվազեանի «Հայ Հայր» պատմուածքից մէջբերուող քաղուածքները կը լինեն նշուած աղբիւրից:
- ²² Տէ՛ս՝ ծանօթ. 1:
- ²³ Տէ՛ս՝ ծանօթ. 13:
- ²⁴ Տէ՛ս՝ ծանօթ. 21, էջ 125:
- ²⁵ Տէ՛ս՝ ծանօթ. 13, էջ 54:
- ²⁶ Տէ՛ս՝ ծանօթ. 18:
- ²⁷ Տէ՛ս՝ ծանօթ. 21, էջ 129:
- ²⁸ Ուիլիըմ Սարոյեան, *Ընտիր Երկեր, Երեք Գրքով, Գիրք Ա*, Երևան, Նայիրի, 2008, էջ 38: Այսուհետեւ Սարոյեանի «Հայր Եւ Հայր» պատմուածքից մէջբերուող քաղուածքները կը լինեն նշուած աղբիւրից:
- ²⁹ Տէ՛ս՝ ծանօթ. 13, էջ 57:
- ³⁰ Տէ՛ս՝ ծանօթ. 1:
- ³¹ Տէ՛ս՝ ծանօթ. 18:
- ³² Տէ՛ս՝ ծանօթ. 13, էջ 55:
- ³³ Տէ՛ս՝ ծանօթ. 21, էջ 127:
- ³⁴ Տէ՛ս՝ ծանօթ. 18:
- ³⁵ Տէ՛ս՝ ծանօթ. 21, էջ 125:
- ³⁶ Նշան Պէշիկթաշլեան, *Հրաշագործ Հայր*, Պէյրութ, Էսովան, 1957, էջ 22: Այսուհետեւ Պէշիկթաշլեանի «Հրաշագործ Հայր» պատմուածքից մէջբերուող քաղուածքները կը լինեն նշուած աղբիւրից:
- ³⁷ Նոյն, էջ 18:
- ³⁸ Նոյն, էջ 19:
- ³⁹ Տէ՛ս՝ ծանօթ. 18:
- ⁴⁰ Տէ՛ս՝ ծանօթ. 1:
- ⁴¹ Տէ՛ս՝ ծանօթ. 20, էջ 12:
- ⁴² Տէ՛ս՝ ծանօթ. 13, էջ 55:
- ⁴³ Տէ՛ս՝ ծանօթ. 1:
- ⁴⁴ Տէ՛ս՝ ծանօթ. 13, էջ 53:
- ⁴⁵ Նոյն, էջ 54:
- ⁴⁶ Տէ՛ս՝ ծանօթ. 1:
- ⁴⁷ Տէ՛ս՝ ծանօթ. 18:
- ⁴⁸ Տէ՛ս՝ ծանօթ. 13, էջ 53:
- ⁴⁹ Տէ՛ս՝ ծանօթ. 18:
- ⁵⁰ Տէ՛ս՝ ծանօթ. 20, էջ 12:
- ⁵¹ Վարուժան Ոսկանեան, *Շշուկների Մատեան*, Երևան, ՀԳՄ Հրատ., 2012, էջ 467:
- ⁵² Տէ՛ս՝ ծանօթ. 20, էջ 8:
- ⁵³ Տէ՛ս՝ ծանօթ. 18:
- ⁵⁴ Նոյն:

- ⁵⁵ Տե՛ս՝ ծանօթ. 13, էջ 54:
- ⁵⁶ Տե՛ս՝ ծանօթ. 18:
- ⁵⁷ Տե՛ս՝ ծանօթ. 13, էջ 56:
- ⁵⁸ Տե՛ս՝ ծանօթ. 1:
- ⁵⁹ Տե՛ս՝ ծանօթ. 18:
- ⁶⁰ Տե՛ս՝ ծանօթ. 13, էջ 55-56:
- ⁶¹ Ուիլիլմ Սարոյեան, *Հայ Մուկը*, Երևան, Ամարաս, 2000, էջ 16:
- ⁶² Տե՛ս՝ ծանօթ. 21, էջ 127-128:
- ⁶³ Տե՛ս՝ ծանօթ. 18:
- ⁶⁴ Նոյն:
- ⁶⁵ Տե՛ս՝ ծանօթ. 21, էջ 127:
- ⁶⁶ Տե՛ս՝ ծանօթ. 18:
- ⁶⁷ Տե՛ս՝ ծանօթ. 13, էջ 55:
- ⁶⁸ Տե՛ս՝ ծանօթ. 18:
- ⁶⁹ Տե՛ս՝ ծանօթ. 1:
- ⁷⁰ Վանօ Սիրադեղեան, *Երկիր: Ցպահանջ...*, Երևան, Հեղինակային հրատարակություն, 2011, էջ 59: «Խաչակրաց Բանակին Սպասելիս» հրապարակագրությունն առաջին անգամ լոյս է տեսել *Հայք* թերթում, 23.10.2000ին:
- ⁷¹ Տե՛ս՝ ծանօթ. 13, էջ 53-54:
- ⁷² Նոյն, էջ 54:
- ⁷³ Տե՛ս՝ ծանօթ. 18:
- ⁷⁴ Նոյն:
- ⁷⁵ Տե՛ս՝ ծանօթ. 13, էջ 55:
- ⁷⁶ Տե՛ս՝ ծանօթ. 21, էջ 128:
- ⁷⁷ Տե՛ս՝ ծանօթ. 13, էջ 55:
- ⁷⁸ Տե՛ս՝ ծանօթ. 28, էջ 38:
- ⁷⁹ Տե՛ս՝ ծանօթ. 1:
- ⁸⁰ Լևոն Խեչոյեան, *Արշակ Արքայ, Դրաստամատ Ներքինի*, Երևան, Նայիրի, 1995, էջ 155:
- ⁸¹ Նոյն, էջ 159:
- ⁸² Տե՛ս՝ ծանօթ. 1:
- ⁸³ Տե՛ս՝ ծանօթ. 18:
- ⁸⁴ Տե՛ս՝ ծանօթ. 13, էջ 54:
- ⁸⁵ Տե՛ս՝ ծանօթ. 2:
- ⁸⁶ Նկատի ունենք մասնատրապէս Օրհան Փամուկի *Չիւնը*, Էլիֆ Շաֆաքի *Ստամբուլի Բիճը*, Աքրամ Այլիսլիի *Քարէ Երագներ* ստեղծագործությունները:
- ⁸⁷ Տե՛ս՝ ծանօթ. 2:
- ⁸⁸ Հրապարակումը գետեղուած է հետեւեալ կայքում՝ <http://www.armtimes.com/18295> :
- ⁸⁹ Յուշաթերթիկի մէկ օրինակ պահպանում է Դերենիկ Դեմիրճեանի տուն-թանգարանի գիտաօժանդակ ֆոնդում՝ ԳՕՄ-876 համարով:

DERENIK DEMIRCHYAN'S ESSAY "THE ARMENIAN" IN RELATION WITH
OTHER ARMENIAN AUTHORS' MANIFESTATIONS REGARDING THE
CHARACTER OF THE ARMENIAN
(SUMMARY)

KARINE RAFAYELIAN
karine.rafaelyan@mail.ru

Derenik Demirchyan's essay "The Armenian" is presented in the following article. Though mainly concentrating on Demirchyan's estimation of the character of the Armenian, more noteworthy estimations made by other Armenian writers and politicians about our national character during different periods are also reflected upon in the article.

The Armenian with his past and present is in Demirchyan's sight. During all the hardships in our history over the millennia, the image of the Armenian character has not varied. The field of our survey includes assessments of the national and human character of the Armenian by authors from all periods. They are as follows: the father of Armenain history, Movses Khorenatsi (V century), Derenik Demirchyan, Nshan Peshiktashlyan, William Saroyan (20th century), Aghasi Ayvazyan, Vazgen Sargsyan, and Levon Khechoyan , as well as writers who are alive, such as Varoujan Voskanyan and Vano Siradeghyan. Some works in the frame of our survey can be rightly called oratorical, not literary-fiction. It is the activity and personality of these authors that lets us speak about them not as writers but as politicians engaged in the vital problems of our nation. Such authors are Garegin Nzhdeh, Vazgen Sargsyan, Vano Sirradeghyan.